

Opponensi vélemény

Horváth Sándor „Mindennapi kollaboráció a szocialista korszakban: mindennapi társadalmi gyakorlatok és politikai participáció egy élettörténetben” című akadémiai doktori értekezéséről

Horváth Sándor akadémia doktori disszertációja a 2017-ben megjelent „Feljelentés. Egy ügynök mindennapjai” című monográfiája kibővített változata. Az átdolgozás célját így fogalmazta meg a szerző: „A szélesebb közönség számára írt könyvben számos problémafelvető és kutatási kérdés elemzését rövidítettem és egyszerűsítettem, amelyeket a disszertációban részletesebben kifejték szélesebb szakirodalmi kontextusban, akárcsak a kutatás módszertani és historiográfiai hátterét.” (9. o.)

A nagydoktori mű címe világossá teszi, mi az a nagyobb kérdéskör, amely a szerzőt foglalkoztatja. A főcím hívó szava a kollaboráció. Ennek a kifejezésnek még napjainkban is van bizonyos negatív konnotációja, ezért is fontos, hogy alcímet is adott disszertációjának Horváth Sándor. Ebben két semleges kifejezés segítségével orientálja az olvasót: társadalmi gyakorlatok és politikai participáció. Mindkettő óriási téma, de a szűkítést azonnal megteszi a szerző: egy élettörténet adja a vizsgálódás keretét.

Valójában egy személy, egy férfi életéhez kapcsolható hivatalos iratok elemzésén alapul a nagydoktori mű. „Céлом - írja Horváth Sándor -, hogy egyetlen ember életén, szűkebb környezetén és kapcsolatrendszerén keresztül érthetőbbé tegyem azokat a folyamatokat, amelyek a 20. század második felében meghatározták a társadalom mindennapjait, társadalmi gyakorlatait és megváltoztatták a politikai participáció lehetőségeit. Ebből a szempontból kulcsfontosságú a mindennapi kollaboráció fogalmának bevezetése, amely elsősorban és ebben a szövegben az állampolgárok alkalmazkodását jelenti a hivatalosan elvárt nyelvi formákhoz.” (65.o.)

Műfajként a társadalomtörténeti életrajzot választotta. Erről így ír: „Ez a műfaj értelmezésében (noha számos más értelmezése létezik) igyekszik a történelmi ágensek döntési lehetőségeit feltárni és megérteni, mennyiben és miként ágyazódhat be egy életrajz vagy egy egyénhez kapcsolódó szövegek a társadalom történetébe. Miként követhető nyomon egy ember életén és élettörténetéhez kapcsolódó szövegek nyelvhasználatán keresztül az őt körülvevő társadalom története? Ezért nem egyszerűen a hétköznapi emberekre összpontosítok, hanem az emberek egy meghatározott csoportjára, akik egy életrajz szereplői, és ezek a

szereplők és az általuk létrehozott szövegek inkább az eszközei az elemzésnek, nem pedig a „múlt lenyomatai”.” (41. o.)

Ki a „főhős”? Egy Nógrád megyéből származó, 1923-ban, bányász családban született, élete legnagyobb részében bányásként dolgozó férfi, aki a magyar állambiztonság hálózati személyeként 1957 és 1989 között rendszeresen jelentéseket írt szűkebb-tágabb környezetéről. Mindvégig Gy.-ként nevezi őt Horváth Sándor. A Gy. által három évtizeden át írt jelentések szisztematikus elemzése már önmagában is elismerésre méltó szakmai teljesítményként értékelendő. Horváth Sándor akadémiai doktori értekezése azonban ennél jóval többet nyújt. Főhőse életútját vizsgálva visszanyúlunk a 20. század első feléig, s ezáltal a kontinuitásokra, megszakítottságokra is figyelve, új nézőpontból tudja elemezni miként alakultak át a mindennapi társadalmi gyakorlatok és a politikai részvétel lehetőségei 1945 után.

Nem tartom szükségesnek, hogy részletesen ismertessem a 13 fejezetből összeálló három rész tartalmát, hiszen a szerző ezt megtette az érdeklődők számára elérhető tézisekben. Ehelyett néhány olyan kérdést veszek sorra, amelyek miatt Horváth Sándor a „Feljelentés” c. könyve kéziratát akadémiai doktori értekezéssé dolgozta át.

Az 1945-ös korszakhatár újragondolásának már gazdag szakirodalma van, mégis sok a hiány. Elsősorban azon a téren, hogy a második világháború miként alakította át a magyar társadalom normáit, a társadalom hétköznapi kapcsolatrendszerét és alkalmazkodási stratégiáit. Teljesen egyetértek Horváth Sándorral abban, hogy kontinuitás és diszkontinuitás szálainak kibogozásán túl „... az is fontos kérdés, hogy a háborús társadalom és a korábbi intézmények romjain kiépülő intézményrendszer hogyan, milyen mechanizmusok révén és mely eszközökkel módosította a mindennapi társadalmi gyakorlatokat.” (72. o.) A jelen értekezés a történelmi megismerés új lehetőségeire hívja fel a figyelmet e kaotikus és forráshiányos időszak kapcsán.

Az első rész kiváló példa arra, hogy kreativitással, kitartó munkával, no és persze némi szerencsével milyen mélységben lehet beelátni az 1944-45-ös mindennapokba. A disszertáció egynegyedét, kb. 110 oldalt ennek az időszaknak szentelte Horváth Sándor. A háború alatt történetekkel kezdte az elbeszélést, mivel azok alapvetően meghatározták a főszereplő, Gy. későbbi életét. Az első fejezetben részletesen elemzi, hogy miért és miként jelentette fel Gy. a vasutastársát, Vaszilt, akit aztán a nyilasok vagy a csendőrök kivégeztek. A kivégzett vasutasnak is külön fejezetet szentelt, pedig a kutatás kezdetén még a nevét sem lehetett kideríteni az iratokból. A MÁV Irattára igazi kincsesbányának bizonyult, nemcsak a ruszin vasutas beazonosításához, hanem Gy. 1945 előtti életszakaszának megismeréséhez is. A harmadik fejezetben azt rekonstruálja Horváth Sándor hogyan szerveződött újjá a rendőrség

1945-ben és ez miként hatott Gy. életére. A negyedik fejezet fókuszában egy új intézmény, a népbíróság működése áll. A több ezer népbíróság elé kerülő személy közül Gy. volt az egyik. Ebben a fejezetben a szerző azt vizsgálja milyen cselekvési lehetősége volt Gy.-nek 1945-ben a népbíróság előtt és kik voltak tárgyalásának főszereplői.

Az opponens véleménye szerint ez a négy fejezet igazi történelmi mestermunka. A szerző igyekezett felkutatni a legkülönbözőbb forrásokat annak érdekében, hogy rekonstruálja szereplők (lehetséges) korabeli tapasztalatait. (Összesen kilenc levéltárban végzett anyaggyűjtést: Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára; Budapesti Fegyház és Börtön Irattára, Budapest Főváros Levéltára, Magyar Nemzeti Levéltár Országos, Fejér, Heves és Nógrád Megyei Levéltára, MÁV Irattár, Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltára.)

Nagy figyelmet szentel annak, hogy érzékeltesse sem Gy, sem a vele kapcsolatban álló „hétköznapi emberek” nem csupán a körülmények áldozatai, a rendőrség vagy éppen népbíróság kiszolgáltatottjai voltak. Egyéni döntéseiknek, néha csak résnyire ugyan, de volt mozgástere. Arca lett a mindenkori hatalom megtestesítőinek is. Horváth Sándor kitartó nyomozó munkájának köszönhetően feltárultak olyan véletlenszerű körülmények is, amelyek jelentőséggel bírtak egy-egy élethelyzetre. S itt kitérnék még Horváth Sándor elemzési módszerének egy másik érdemére is. Művében a köztörténelmi kontextus nem egy kötelezően felfestett háttérként jelenik meg, hanem szervesen összefonódik a helyi mindennapok történéseivel. Jól példázza ezt Gy. népbírósági tárgyalása. Tárgyalásának kimenetelét jelentősen befolyásolta, hogy közvetlenül az 1945. novemberi választás után került sor. Ebben a helyzetben, amikor a kiscgazdák győzelmét követően felcsillant a remény, hogy vége lehet a kommunista befolyás alatt álló politikai rendőrség hatalmaskodásának, Gy. már el merte mondani a tárgyaláson, hogy vallomását a kihallgatói veréssel kényszerítették ki. A korábban ellene valló tanúk is ki mertek mellette állni, így a bíróság felmentette. Az ilyen mód rekonstruált alulnézeti perspektívából feltáruló hétköznapi tapasztalatok fontos adalékokat jelentenek a makroszinten zajló folyamatok árnyalásához is. Horváth Sándor rávilágít arra, hogy milyen jelentőséggel bírt az, hogy a kommunista diktatúra kiépítése Magyarországon nem néhány hónap alatt ment végbe, hanem régióként, intézményenként és társadalmi csoportonként eltérő ütemben és ingadozásokkal.

Az első rész után nem lineárisan folytatódik Gy. élettörténelmi rekonstruálása. A II. rész elején visszanyúl a családi háttér, valamint a gyermek- és kamaszkor bemutatásához. A levéltári forrásokból származó információkhoz szervesen kapcsolódnak azok is, amelyek a szerző által készített interjúkból tárultak fel. Az oral history mindvégig fontos szerepet játszik

a műben. A Bevezetőben részletesen foglalkozott ennek módszertani kérdéseivel, magyarországi terjedésével. Horváth Sándor így jellemezi azt a módszert, amellyel ő is azonosul: „Mondhatni, a Sherlock Holmes módjára nyomozó oral history művelője hangot ad Watsonnak, aki immár nem csupán beszél, de gondolkodik is. Az oral history ezek alapján olyan személyeket von be a szakszerű történetírásba, akik korábban legfeljebb a kollektív emlékezetet mint nyilvános történelmet (public history) befolyásolhatták”. (43. o.) Szívesen olvastam volna a szerzői reflexióit arról, hogy ezen interjúzási módszernek milyen előnyei és korlátai mutatkoztak meg a társadalomtörténeti életrajz készítése során.

Ezt követően 1948-ra ugrik előre Horváth Sándor Gy. élettörténetében, ekkor vették elő újra az 1945-ös népbíróvási ügyét, a korábbi döntést semmissé nyilvánították, őt pedig előzetes letartóztatásba helyezték. Épp ekkor várták első gyermeküket a feleségével. Gy.-t először tízévi kényszermunkára ítélték, de a fellebbezés hatására, büntetését kétéves fegyházra enyhítették, ebből akkorra már közel másfél évet letöltött. Horváth Sándor a Budapesti Fegyház és Börtön Irattárában folytatott kutatásai révén a börtönhétköznapokról olyan elemzést adott, amely sok újdonságot tartalmaz, s bizonyára további kutatásokat is inspirál majd. Gy. a szabadulás után már nem lehetett bányáirnok, egyszerű bányásztként folytatta.

A „nagypolitika” 1956-ban keresztezte újra Gy. életútját. A helyi munkástanács tagjává választották, továbbá nemzetőrparancsnok-helyettesi posztot is betöltött, holott politikai aktivitása nyomaira nem talált bizonyítékot Horváth Sándor. Arra a különös egybeesésre viszont talált valószínűsíthető magyarázatot, hogy Gy. ugyan borért ment az apósával Verpelétre a salgótarjáni sortűz napján, mégis kórházba került a sortűz sebesültjeivel egyidőben.

A fentebb említett forradalmi tisztségek a korábbi népbíróvási ügyével együtt elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy Gy. újra a politikai rendőrség látókörébe kerüljön. Ezúttal nem indítottak ellene bünvádi eljárást. Viszont valószínűleg megzsarolták, s így hálózati személy, a köznyelvben elterjedt kifejezéssel: besúgó lett.

Több mint három évtizedes „szolgálatának” nyomait megőrizte három kézzel írt akta. A fennmaradt jelentések elemzése áll a disszertáció harmadik részének a fókuszában. A 8-13. fejezetek során immár kronologikus rendben elemzi Gy. jelentéseit Horváth Sándor. Az állambiztonsági iratok társadalomtörténeti „újrahasznosításával” kapcsolatban így fogalmaz: „Így ahelyett, hogy csupán azt vizsgálánk, milyen „valóságot” ábrázoltak az állambiztonsági jelentések (ami szintén legitim terepe a történeti kutatásnak), arra is figyelhetünk, hogy maguk a jelentések milyen társadalmi mintákat és beszédmódokat követtek, illetve hogyan sajátították

el az állambiztonsági akták szereplői az uralmi rendszernek megfelelő nyelvhasználatot.” (35. o.)

Gy.-t ügynöknek szervezték be, így adta jelentéseit az első évben, majd 1959-ben informátorra minősítették át, majd 1973-tól titkos megbízottá változott a besorolása. Horváth Sándor rámutat, hogy a sokat emlegetett 6-os karton és a hálózati besorolás alapján igen felületes kép alkotható egy-egy adott személy hálózati tevékenységéről. Véleménye szerint az együttműködés lényege a jelentéseket tartalmazó aktákban van. Kezdetben egyesével és igen részletesen elemzi Gy. jelentéseit, amit jól mutat, hogy az első négy év „termésével” több mint 60 oldalon foglalkozott, míg a következő évtizedek, egyre ritkuló jelentéseire 70 oldal jutott az értekezésben. Horváth Sándor lépésről-lépésre rekonstruálja hogyan sajátította el Gy. a hálózati jelentések nyelvét. A tartalom mellett figyel a terjedelemre, a papír minőségére, az írásképre stb.

Fontos újdonsága Horváth elemzési módszerének, hogy Gy. sajátos tanulási folyamatába kezdettől beillesztette a tartótisztet. Az egymást váltó tartótisztekről minden lehetséges információt összegyűjtött, így a szervezet ezen képviselőinek is arca, karaktere lett. Az egymásrautaltság sajátos szituációiba is betekintést enged Horváth. Például 9. fejezet a felülről folyamatosan változtatott ellenségkép helyi adaptálásában való együttműködésüket tárja fel. Figyelemreméltó eredménye Horváth munkájának az is, hogy az informátor – tartótiszt kettősét kibővíti a felettesekkel is.

Ezzel a megközelítéssel egyedülállóan részletes, szinte mikroszkopikus betekintést nyerhetünk abba a folyamatba, amelynek során a hétköznapi „ügynök” birtokba vette az államhatalom kínálta eszközt. Gy. esetében ez azt is jelentette, hogy idővel nem pusztán jelentést adott az elvárt témában, hanem új témákkal is „megkínálta” tartótisztjét. Majd pedig a jelentéseit átalakította feljelentésekké. Úgy vélem, hogy e váltás elemzésének a szerző nagyobb figyelmet szentelhetett volna. Azt a sokszor előkerülő szerzői véleményt, mi szerint Gy. álrühában járó királyként igazságot akart tenni, erős leegyszerűsítésnek érzem. Ha ez tényleg így volt, akkor jó lenne látni – amennyiben persze a forrásokban nyoma maradt - , miben ért el eredményt? Ugyanakkor maga Horváth Sándor is többször utal arra, hogy Gy.-t irigység, bosszú vagy pusztá rosszindulat is vezette egy-egy konkrét személy elleni feljelentésben. Talált-e utalást a forrásaiban ezek feljelentések következményeire?

Segíthette volna ezen a ponton az elemzés elmélyítése az is, ha a szerző megpróbálta volna elkülöníteni a rendelkezésére álló írott és szóbeli források segítségével Gy. „civil”/hétköznapi és hálózati énjét. A mostani szövegben ez nemcsak összemosódik, hanem egyértelműen a hálózati én dominál. Ez elvezethetett volna olyan lényegi, további kérdések

vizsgálatához, amelyeket az értekezés bevezetőjében maga a szerző is megemlítt. Így például: Hogyan változhattak meg egy családon, egy szomszédságon, egy munkahelyen vagy egy falun belül az emberi és társadalmi kapcsolatok a besűgás hatására? Miként bomlott szét vagy erősödött az egymásba vetett bizalom szövete? A III. rész olvasása során az volt az opponens érzése, mintha az ügynökjelentések elfárasztották volna a szerzőt. Holott a helyi párt- és tanácsi források bevonásával a Gy.-t körülvevő társadalom szövetéről a Kádár-korszak vonatkozásában is lehetett volna olyan bravúros elemzéseket adni, mint amelyhez az olvasót hozzászoktatta a szerző az I. és II. részben.

„Következtetések és kitekintés” című 25 oldalas résszel zárul az értekezés. Az első néhány oldalon olyan kérdésekről olvashatunk, amelyek a jelenkortörténeti kutatás vitatémái közé tartoznak, s amelyekhez a benyújtott mű alapján Horváth Sándor is hozzá kíván szólni. Pl. az állami erőszak időben változó szerepe, az Eigen-Sinn fogalom jelentése, alkalmazhatósága. Érdekes kérdésfelvetésnek tartom, hogy a különböző időszakokban kik vehettek részt az ellenségek megkonstruálásban és az ellenük folytatott harcban? Ugyancsak visszatérő kérdés, hogy a Rákosi-rendszer időszakának és a Kádár-korszak első éveinek szétválasztása a magyar történetírásban hozzájárul-e a társadalmi folyamatok jobb megértéséhez? A fejezet további részében sajnos azonban Horváth nem folytatja ezeket a gondolatokat, hanem áttér a doktori mű megállapításainak tézisszerű összefoglalására.

Ebből adódóan a felvetnék néhány olyan kérdést, amelyekre ugyan nem tért ki Horváth Sándor, de amelyek véleményem szerint szervesen kapcsolódnak a benyújtott értekezéshez, s remélhetőleg elősegítik majd a szakmai vitát mind a nyilvános védésen, mind pedig azon kívül. A feljelentést a politikai participáció egyik formájának tekintve, hogyan lehetne vizsgálni ezt a kérdést hosszú időtávon? Milyen következményekkel járt a mindennapi társadalmi gyakorlatokra az, hogy a Kádár-korszak folyamán – miközben az erőszak mindvégig része maradt a hatalom eszköztárának – az állami erőszak alkalmazása a valószínű helyett egyre inkább a lehetséges kategóriába került? Az értekezésben rendszeresen találkozhattunk olyan kifejezésekkel, mint a félelem, kényszer, irigység, bosszú, stb. Milyen lehetőségeket lát a szerző az érzelmek-történetének szisztematikus beemelésére a Kádár-kor társadalmi viszonyainak vizsgálatához?

***

Horváth Sándort a szocialista korszak társadalma érdeklő pályafutása kezdetétől. A társadalom együttműködése a hatalommal és a kommunista párt folytonos próbálkozása arra, hogy uralmát elfogadtassa. Aki ismeri a jelölt eddigi pályafutását jól tudja, hogy sose volt híve a fekete-fehér elbeszélésmódnak. A mostani disszertációja értelmezhető egy alaposan kidolgozott vitairatként is a totalitárius paradigma újraéledésének korában. Elmozdulva a tettes-áldozat dichotómiájától, számtalan példával bizonyítja, hogy az állambiztonság azáltal tudta uralni a társadalmat, hogy hálózat a társadalom szerves része volt, abból nőtt ki, nem pedig fölötté áll. Ennek függvényében a társadalom korántsem fordult el a politikától, hanem a politikai részvétel új formáit alakították ki. S ezáltal az élet számos olyan területe is politikává vált, amely korábban nem számított annak (a ruhaviselettől a kulturális fogyasztásig).

Jelen munkájával Horváth Sándor azt is kiválóan dokumentálja, hogy egyetlen életen belül különböző helyzetekben és időszakokban más és más jellemezhetett egy-egy történelmi szereplőt, így a politikai participáció átalakulásának lehetséges formáiról, a különböző generációk kommunizmus-/szocializmusképeről is új megállapításokat tesz. Generációs szempontból különösen érdekes, hogy vajon az 1956-os forradalom kudarcra, s az azt követő tömeges megtorlás miként alakította át a magyar társadalom normáit, a társadalom hétköznapi kapcsolatrendszerét és alkalmazkodási stratégiáit? A benyújtott értekezés nagyon fontos hozzájárulás a jelenkortörténeti kutatások azon kulcskérdéséhez is, amely az 1989 előtti pártállami támogatottságáról és legitimitásáról szól.

Mindezek alapján bizonyítottnak látom, hogy a mű a korábbi tudományos fokozat megszerzését követően jelentős, eredeti tudományos eredménnyel gyarapította a tudományozást, s hozzájárult a jelenkortörténeti kutatások továbbfejlődéséhez. Ezért javaslom a nyilvános vita kitűzését és a mű elfogadását, egyben indítványozom a sikeres nyilvános vitát követően az az MTA doktora cím odaítélését Horváth Sándor részére.

Budapest, 2022. szeptember 4.

Varga Zsuzsanna
az MTA doktora